

Білокінь С. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С.318–326; Даниленко В. Один з 45-ти. В.Дурдуківський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.253–262; Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2002. – №2 – С.56–60; Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 423 с.; Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20–30-і рр. ХХ ст.) // Південний архів. – Херсон, 2002. – Вип. ІХ. – С.91–96.

⁸¹ Зінченко А., Пилявець Л. Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.110–123; Зінченко А. Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень–червень 1996 р. (КДА). – К., 1997. – С.11–31; Саган О. Традиції українського православ'я і богословська спадщина митрополита Василя Липківського // Український церковно-визвольний рух... – С.101–107; Преловська І. Діяльність В.М.Чехівського, благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т.ІІ. – С.29–49; Єльченко І., Пилявець Л., Преловська І. Три промови Василя Липківського // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – С.475–488; Липківський В. митр. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі й свята. – К., 1991. – 91 с.; Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (З фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління) / Упоряд. Л.Пилявець. – К., 1993. – 48 с.

⁸² Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003. –156 с.

The progress of the modern Ukrainian problem of historiography of the relationships between the Soviet state and the Orthodox confessions in Ukraine in 20-30-th years of XX c was characterized. The factors of the forming of the main directions of researches were determined, their powerfulness and prospects. The peculiarities of the thematic spectrum of the scientific works, their methodology, conceptual and factual direction were exposed.

О.Л.Осіп'ян*

“РЕЛЯЦІЯ” ЛЬВІВСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО АРХІЄПІСКОПА ЯНА-АНДЖЕЯ ПРУХНИЦЬКОГО (1622 р.) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ ЛЬВОВА

У 1620–1650-х рр. вірменська громада Львова зазнала потрясінь, викликаних спробами католицького духовництва залучити місцевих вірмен до унії з римо-католицькою церквою. Львівський католицький архієпископ Ян-Анджей Прухницький був активним учасником цих подій. У своїй упередженій “Реляції” (1622 р.) Я.-А.Прухницький критикує уявні та перебільшені ним помилки й вади вірменської церкви та львівських вірмен, щоби продемонструвати потребу в унії з римо-католицькою церквою. Я.-А.Прухницький також висловлює деякі думки, які були реалізовані 1630 р. за допомогою вірменського єпископа Н.Торосовича.

На початку 1620-х рр. вірменська громада міста Львова перебувала напередодні великих потрясінь, викликаних внутрішньою боротьбою за єпископський стіл та спробою нав'язати вірменам Польського королівства унію з римо-католицькою церквою (1630–1640-ві рр.). Активним учасником і одним із ор-

* Осіп'ян Олександр Леонідович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.

ганізаторів тих трагічних для вірмен подій був львівський католицький архієпископ Ян-Анджей Прухницький (1553–1633 рр., архієпископ у роках 1614–1633 рр.). Тому дуже цікавою є його “Реляція” (звіт, донесення) до конгрегації поширення віри від 22 вересня 1622 р. Вивчення цього джерела дає уявлення про ставлення католицького архієпископа до вірменської громади, його наміри щодо подальших дій та мотивацію.

На думку дослідників, вірменська колонія виникла у Львові в другій половині XIII ст. Від 1364 р. в місті знаходився центр єпархії вірменської церкви¹, у межах якої перебували парафії цілої Східної Європи (за винятком Криму), а згодом залишилися лише вірменські громади Польського королівства та Великого князівства Литовського. Перший львівський вірменський єпископ Григор був затверджений у цьому сані 1367 р. королем Казимиром III². На час написання реляції вірменського єпископа у Львові не було, а боротьба за єпископський стіл точилася між двома впливовими родинами: Торосовичів, які пропонували на цю посаду Нікола Торосовича, та Горичка-Голубовичів, кандидатом яких був Захаріаш Бернатович³. Я.-А.Прухницький мав намір скористатися цією складною ситуацією для приєднання місцевих вірмен до римо-католицької церкви (спроби унії вже робилися Римом у XIII–XV ст. як у самій Вірменії, так і у вірменській діаспорі). У своїй реляції він докладно зупиняється на “помилках” вірменської церкви, на повному “безладі” в релігійному житті місцевих вірмен. Проте більшість закидів або вигадані, або гіперболізовані. Уся “аргументація” католицького архієпископа має одну мету – продемонструвати неспроможність місцевих вірмен урятувати свої душі для небесного царства й довести нагальну потребу навернення їх до унії з римо-католицькою церквою. У справі “викриття помилок віри” львівських вірмен Я.-А.Прухницький мав попередників, стислий огляд творів яких дозволить ліпше зрозуміти обставини написання реляції та простежити процеси наростання критичного ставлення до вірмен із боку католицького духовництва.

Протягом кількох століть вірменські колонії у Львові, Кам’янець-Подільському та інших містах були важливою складовою соціально-економічного розвитку українських земель. Релігійне життя місцевих вірмен майже не привертало уваги сучасників, а ставлення до певних особливостей вірменської церкви було цілком нейтральним⁴. Ситуація змінилася від середини XVI ст., коли, оговтавшись від удару, завданого протестантизмом, римо-католицька церква розпочала наступ на “єретиків” та “схизматиків”, відомий як Контрреформація. Одним із перших ідей церковної унії українських вірмен із Римом висунув канонік львівського католицького капітулу, магістр теології Анджей Любельчик, який опублікував у Кракові дві книжки: “Baptismus Armenorum” [“Хрещення вірмен”] (1544 р.) та “Liturgia seu missa Armenorum ritu” [“Літургія або богослужіння вірменського обряду”] (1549 р.)⁵.

1564 р.з релігійним життям львівських вірмен ознайомився папський нунцій у Польщі кардинал Джіованні-Франческо Коммендоні. Звіт про це вміщено в життєписі кардинала, складеному його секретарем А.-М.Граціані (зокрема, дано опис богослужіння у вірменському соборі, на якому він був присутній)⁶. 1566 р. львівських вірмен відвідав ректор Любранської колегії в Познані Бенедикт Гербест⁷. Ось як у 1580-х рр. охарактеризував цей візит анонімний антикатолицький полеміст: “А кгда до Львові били, арменський костел навідили. В котром порядков переслухали, от перших аж до послідніх. Приехавши додому, зараз книжки написали. [...] Арменськії порядки в тих же книжках залицяють (хвалять – О.О.)”⁸.

Львівським вірменам доводилось вести постійну боротьбу з католицьким патриціатом міста, який уперто боронив свої привілеї, не дозволяв вірменам ко-

ристуватись рівними правами з міщанами-католиками, маючи на меті позбутись конкуренції у сфері торгівлі та ремесла. За часів правління короля Стефана Баторія вірменам удалося досягти тимчасового успіху. Згідно з королівським декретом від 7 липня 1578 р. вони здобули деякі права, якими раніше користувалися лише міщани-католики⁹. Проте декрет справи не розв'язав, а став “приводом для неприязні та незгоди”¹⁰. Міщани-католики не склали зброї й намагались узяти реванш, звертаючись до нового короля Сигізмунда III (1587–1632 рр.), відомого своєю відданістю римо-католицькій церкві. На допомогу міщанам-католикам прийшов і Ян-Димітр Соліковський – львівський католицький архієпископ (1583–1603 рр.). Свою діяльність у Львові він розпочав із запровадження нового календаря (календарна реформа папи Григорія XIII). Проте вірмени та православні відмовилися переходити на новий календар, посилаючись на те, що не мають дозволів від своїх патріархів¹¹. Тоді Я.-Д.Соліковський удався до насильницького закриття православних та вірменських церков¹². У грудні 1597 р. він склав документ із вимогами до вірменської громади (“Засоби, запропоновані для примирення панів членів ради й міщан-католиків із панами вірменами, також міщанами міста Львова”)¹³. Я.-Д.Соліковський звинувачував вірмен не тільки в церковній схизмі, але й у тому, що вони, торгуючи з Османською імперією, зраджують Польщу¹⁴. За декретом Сигізмунда III від 17 квітня 1600 р. фактично скасовувалися всі ті незначні привілеї, що їх вірмени отримали від Стефана Баторія 1578 р.¹⁵

Ще далі в закидах проти вірмен пішов професор медицини Краківського університету Себастьян Петрицій. 1605 р. він опублікував антивірменський памфлет “Хто є більш підозрілим та шкідливим для Речі Посполитої – євреї чи вірмени?”, додавши його до власного перекладу “Політики” Арістотеля. Ставши на бік католицького патриціату в його боротьбі з вірменськими купцями, С.Петрицій безпідставно заявляв, що “вірмен у Львові прийняли як волоцюг та дрібних торгівців, а зараз вони виштовхують із міста польську націю”. Його дратувало те, що вірмени “не бажають приймати наших звичаїв: укладають шлюби між собою, мають свою таємну республіку”¹⁶. С.Петрицій закидав вірменам державну зраду та шпигунство на користь Туреччини¹⁷, закликаючи до ще більш жорсткого обмеження їхніх прав у Речі Посполитій і зведення до ролі “віслюка, якого запросили на весілля не для того, щоб він сидів як рівний разом із запрошеними гістьми, а щоби носив воду та дрова на кухню”¹⁸.

З іншого боку, якщо сучасники не були засліплені релігійним фанатизмом, вони досить приязно відгукувалися про вірмен, як, наприклад, молодий німець із Гданська Мартин Груневеґ, який у 1582–1588 рр. перебував на службі у вірменського купця Асадура, а згодом вступив до домініканського ордену¹⁹. Відомий галицький публіцист середини XVI ст. Станіслав Оріховський так характеризував місцевих вірмен у листі до Дж.Ф.Коммендоні (1564 р.): “Народ цей благочестивий і вельми побожний. Усе, що здавна стверджували на соборах єпископи, вірмени завжди вважали за святе, благородне й побожне. Це, гадаю, ти зауважив, коли був присутнім на їхніх богослужіннях у Львові. Про це ти розповідав мені [...]”²⁰. Львівський міщанин-католик Себастьян Кльонович так описав львівських вірмен у своїй поемі “Роксоланія” (1584 р.): “В місті осіли вірмени, свої залишивши оселі / Люди кмітливі вони, талановитий народ / Речі церковні суди привезли та своїх ієреїв / Церкву, як звичай велить, побудували собі”²¹.

Із симпатією про вірмен писав провідний діяч польської Реформації Ян Ласицький (1534 – після 1599 р.) у нарисі “De religione Armenorum” [“Про вірменську релігію”] (1580 р.): “Це шляхетні, гуманні, відкриті, великодушні, вільнодумні й, водночас, обачливі, вишукані, витончені, заможні люди з гарними рисами обличчя, чорними бородами, які присвятили себе торгівлі товарами зі східних країн, які викупувають християн із рабства, щедрі в благодійності”²².

Отже, позитивне чи негативне сприйняття українських вірмен сучасниками залежало, перш за все, від їхнього ставлення до іновірців. З іншого боку, очевидно є тенденція до погіршення ставлення католицького духовництва Польщі до місцевих вірмен наприкінці XVI – на початку XVII ст. Саме в річці цієї тенденції й належить розглядати реляцію Я.-А.Прухницького від 1622 р.

Звіт Я.-А.Прухницького складається із двох частин: у першій він розповідає про ситуацію в його провінції, Берестейську унію 1596 р. та ставлення до неї русинів; у другій – про релігійне життя місцевих вірмен та можливі засоби їх навернення до унії з Римом. Латинський оригінал реляції зберігається у Ватикані (Bibl. Apost. Vat., Vaticanus latinus, vol. 6696, fol. 105–110). Його було опубліковано 1972 р. ченцями ордену св. Василя Великого в багатотомній серії джерел із ватиканських архівосховищ, які стосуються української історії²³. У нашій публікації наведено переклад другої частини реляції²⁴.

На початку оповідання про вірмен Я.-А.Прухницький пише про те, як вони опинилися на Русі: “Вірмени – зайшли чужинці, яких на цю землю, сказати б, пересаджено, а тому вони вельми нечисленні й мешкають заледве в трьох містах, а саме – Львові, Кам’янці та Замості. Насправді вони переселилися в ці краї з Вірменії триста років тому на запрошення руського князя Лева для військової служби, але згодом перетворилися на купців та вивідників”. Це повідомлення архієпископа в цілому вкладається в межі оповідань його попередників та наступників, які торкалися проблеми виникнення вірменських колоній на Русі. Автори з кінця XVI – першої половини XVII ст. повідомляють, що вірмен запросив князь Данило або його син Лев²⁵. У джерелах із другої половини XVII ст. в цій ролі фігурує князь Федір Дмитрович, або Дмитро²⁶. Щоправда, Я.-А.Прухницький єдиний з усіх відомих авторів XVI–XVII ст., які вказують на переселення вірмен саме з Вірменії. Інші пишуть про їх прибуття з “Татарії” чи Кримського півострова, або ж узагалі не подають ніяких відомостей про регіон початкового проживання. Судячи з того, що Я.-А.Прухницький у даній реляції не ставив за мету з’ясувати обставини розселення вірмен на Русі, то згадку про Вірменію не треба сприймати як абсолютно достовірну (із погляду людини, яка не дуже переймалася цим питанням, звідки ж іще могли переселитися вірмени, як не з Вірменії?!). Я.-А.Прухницькому йшлося про порівняння спільних і відмінних рис двох “схизматицьких націй” – русинів та вірмен (“адже русини – це тубільці й майже автохтони, натомість вірмени – зайшли чужинці”). Таким чином, згадка саме про Вірменію лише додатково підкреслює, з яких далеких країв прибули вірмени на Русь. Що ж до хронологічної прив’язки подій – “триста років тому на запрошення князя Лева” – то князь Лев Данилович, якого місцева традиція вважала засновником Львова, князував у 1264–1301 рр., тобто за 360–320 років до 1622 р. Отже, у даному випадку, цифру “300” не слід сприймати буквально, оскільки в XVII ст. навіть освічені люди мали досить приблизне уявлення про історію Галичини та Поділля до польського завоювання, а особливо про хронологію подій²⁷.

Спільною ж рисою, на думку Я.-А.Прухницького, є те, що русини та вірмени “не дбають про освіту й у питаннях віри залишаються однаковими невігласами, дбаючи лише про прибутки та торгівлю, і якби вони не читали де-що з наших книжок, перекладених по-польському з латини, то жоден з них не зумів би пояснити сенс своєї віри. У них також немає ніякого єпископа, тільки декілька священників, теж вельми неосвічених і недолугих”. Подібне твердження є явним перебільшенням, адже серед львівських вірмен були не тільки священники та єпископ, але й богослови (“вардапети”, або “вартабеди”) та писарі (“дпіри”, щось на кшталт бакалавра чи магістра). Так, вірменський мандрівник Симеон Лехаці (уродженець Замостя), прибувши 1619 р. до Львова, згадує у своїх “Дорожніх нотатках” представників вірменського духовництва, наявних

на той час у місті: “п’ять ієреїв, сім дпірів, один вардапет Лазар і єпископ Степанос”²⁸. Полемічна література, породжена спробами нав’язати унію з Римом, свідчить, що місцеві вірмени не були аж такими невігласами в теологічних питаннях, якими їх намагається подати Я.-А.Прухницький. Зокрема, після оголошення львівським вірменським єпископом Ніколом Торосовичем 1630 р. унії з римо-католицькою церквою, його супротивники-антиуніати Христофор Горичка-Голубович із сином, священником Яковом Голубовичем, Симеон Миколайович (Лехаці) і Захаріаш Каспрович опублікували полемічний твір “Правдивий і стислий виклад гидкої та смердючої помилки римської церкви”, в якому спростовували догми римо-католицької церкви. Щоправда, наклад книги було конфісковано й знищено²⁹. Проте вона згадується в скарзі єзуїтів до львівського гродського суду від 7 червня 1631 р.³⁰ Отже, вірменське духовництво таки розумілося на питаннях віровчення, якщо ця книжка так допекла отців-єзуїтів. С.Лехаці, який протягом одинадцяти років об’їздив багато країн Середземномор’я й відвідав чимало вірменських церков та монастирів, так розповідав про порядок церковної служби у львівських вірмен: “Тут також була твердо встановлена церковна служба, неухильне виконання псалмів і літургій, що ми бачили тільки в Єрусалимі та Аміді”³¹. Була у Львові й вірменська школа, в якій із вересня 1624 р. С.Лехаці вчителював: “У школі було більше вісімдесяти хлопчиків, які вивчали різні науки: музику, граматику, риторику, діалектику й мистецтво числення”³². Зрештою 1615 р. вірменський священник Ованес Карматаненц заснував у Львові вірменську друкарню. 15 грудня 1616 р. тут було видано першу книгу – “Псалтир”, а 27 лютого 1618 р. був надрукований кипчацькою мовою (розмовною для львівських вірмен), але вірменською абеткою, “Молитовник”³³. Усі ці факти були, безперечно, відомі Я.-А.Прухницькому, проте він навмисно стилізував своє послання таким чином, щоб у поважного читача в Римі склалося враження, що львівські вірмени – це неосвічені торгаші, заблуклі вівці, які потребують пастирського нагляду з боку римо-католицької церкви.

Далі Я.-А.Прухницький піддає критиці нвіраків, які у вірменській церкві виконували функцію, подібну до легатів у католиків, безапеляційно йменуючи їх “зайдами” й “самозванцями” (“Поставлення вони [священники] отримують від різних зайд, які вряди-годи приходять сюди з Вірменії швидше заради ганебного прибутку, ніж заради віри, і часто є не справжніми єпископами, як себе облудно називають, а самозванцями; від них же за великі гроші купується миро – чи справді освячене, чи ні, одному Богові відомо. Його зберігають протягом багатьох років, аж доки не прийде якийсь інший самозванець з іншим [миром]”). Нвірак був офіційним посланцем католикоса (першопрестол якого знаходився з кінця XIII ст. в місті Сіс у Кілікійській Вірменії, а з 1444 р. й до сьогодні – у Вагаршапаті або Ечміадзині), чи вірменського патріарха з Єрусалима. Нвіраки привозили освячене миро для церков та грамоту від католикоса, якою той благословляв духовництво й мирян. Від імені католикоса нвірак затверджував новообраного єпископа³⁴. Разом з одним із таких нвіраків С.Лехаці 1619 р. прибув до Львова (“На зустріч нам вийшли священники й народ, і з почестями провели нас у монастир св. Ачкатара (Пресвятої Богородиці – *О.О.*), і виявили велику повагу паронтеру (прелату – *О.О.*) Гукасу як нвіраку Єрусалима. Там він був два тижні, потім його відвезли до міста й розмістили в чудовому палаці, який був резиденцією єпископа”³⁵). Узагалі-то нвіраки прибували досить часто й з певною метою (“Тому що у Львові існує таке правило. Коли з Єрусалима або Ечміадзина приїздить нвірак, він зупиняється спершу в монастирі; через три дні збирається 12 аґа (старших, “seniores” – *О.О.*) разом із титарями (ктиторами – *О.О.*) та священниками й посилають до нього священника та двох аґа, і питають, з якою метою він приїхав. Задля збору [пожертвувань] або в іншій справі? Він називає причину”³⁶). Крім того, нвірак повинен був показати документи, які

підтверджували б його повноваження (“Якщо він має свідоцтво, його з почетом везуть до міста, а якщо ні, випроводжують із монастиря”³⁷). Отже, серед прибулих справді траплялися самозванці-пройдисвіти (“*impostores*”), на що вказує наведений вище уривок. Проте Я.-А.Прухницький називає зайдами всіх посланців вищих ієрархів вірменської церкви.

Здебільшого нвірак приїздив для збору пожертв на користь Єчміадзина, Єрусалима та інших священних місць, що перебували під владою мусульманських правителів Персії та Османської імперії. Вірменська громада Львова, відома заможним купецтвом, робила щедрі внески (“Існувало правило, що коли зі святого Єрусалима й Єчміадзина приїздить нвірак, йому дають багато подарунків і пожертвувань: перш за все золотий і срібний хрест, священний (посуд) і кадило, потім ризи та інший одяг, а також 400–500 курушів (золотих); [так само] і нвіраку, що приїхав, окремо [дають] грішми подаяння й окремо чуху, філон (верхній одяг – *О.О.*) та інше”³⁸). Імовірно, найбільше драгувало Я.-А.Прухницького те, що щедрі пожертви з його єпархії повз його руки напливають до Вірменії або Єрусалима. Тому-то він і лихословить на адресу “різних зайд, які вряди-годи приходять сюди з Вірменії швидше заради ганебного прибутку, ніж заради віри”. Пожертви збирали не тільки нвіраки (“Кожного року приїздять збирачі [пожертв] вардапети (богослови – *О.О.*), єпископи, священники, іноки, а також миряни – боржники й ті, які мають близьких у полоні; одні [кажуть], що повинні збудувати монастир, а інші – церкву. Нікого не відпускають з порожніми руками, дають 10, 20, 30, 40, 50 курушів, одягають з ніг до голови й з любов’ю відпускають”³⁹). Християнське милосердя та допомогу ближньому Я.-А.Прухницький тут трактує як обдурення наївних і довірливих львівських вірмен пройдисвітами з числа вірменського духівництва, навмисно застосовуючи термін “*errans*” (“зайда”, “волоцюга”), хоча міг би взяти слово “*vagus*” (“волоцюга”, “зайда”), через близькість “*errans*” до слова “*error*” (“помилка”, “похибка”, “відхилення від правильного шляху”, “облуда”, “пастка”). Таким чином він намагається додатково підкреслити “помилки” вірменської церкви, посланці якої є “пасткою” для “невігласів-торгівців” вірмен.

З іншого боку, С.Лехаці дещо ідеалізує ситуацію. Імовірно, збір пожертв проходив не так легко, як він це намагається представити. Так, показовим є приклад з історії вірмен Криму. У 1629–1631 рр. представник Єчміадзина архімандрит Хачатур збирав пожертви в Криму. У Карасубазарі він наказав багатіям і священникам із Кафи з’явитися до нього й унести гроші за церкви (“Від трьох церков вимагав 100 курушів, від двох церков – 30 курушів, від нашої церкви св. Тороса – взяв 30”⁴⁰). Нвірак суворо застосовував свою владу (“Посланець архімандрит засудив священників, 4–5 священникам заборонив [правити службу], штрафував, брав золото, книги, хрести, чаші, частково добровільно, частково – недобровільно, а народ відлучив [...]. Обійшов усі церкви міста [Кафи], [усе] що дали – брав, дали йому посохи, книги [...]”⁴¹). Час від часу з’являлися й пройдисвіти, які під виглядом нвіраків намагалися збирати пожертви. Скандальна історія трапилася 1606 р. з Григором Даранахці, якого разом із Тер-Симоном та Тер-Мінасом вірмени кафського передмістя Кашот прогнали, прийнявши за авантюристів, оскільки напередодні якийсь Воскан із міста Джугі видав себе за учня архімандрита Азарія, обдурив їх та змусив зібрати пожертвування⁴². І хоча в середовищі українських вірмен подібні випадки нам невідомі, можемо припустити, що вони все ж таки траплялися, але не були загальною тенденцією, як це намагається представити Я.-А.Прухницький. Подібні скандальні історії відбувалися й у православних українців та білорусів, і в католиків (останні в XV ст. “відзначилися” тим, що одночасно мали трьох римських пап).

Я.-А.Прухницький не приховує свого обурення тим фактом, що в релігійному житті вірмен надто велику роль відіграють світські особи (“Просто

смішним є те, що старші вірменської громади, поводячись неначе єпископи, установлюють порядок зібрань, на яких мають подавати від себе народові священиків, причому ці зібрання не можуть відбуватися інакше, ніж за їхнім розпорядженням"). Справді, вірмени-миряни брали активну участь у справах церкви, що й викликало в'їдливе зауваження Я.-А.Прухницького. Від середніх віків і до нашого часу існує практика, що навіть вибори католикоса всіх вірмен здійснюються за участю як духівництва, так і представників від мирян. Згідно зі стародавньою традицією, львівського вірменського єпископа обирали чи затверджували (якщо він був призначений католикосом) на спільному засіданні місцевого духівництва та представників самоврядування (рад старійшин) вірменських громад Львова та Кам'янця-Подільського. Одна з умов обрання чи затвердження полягала в тому, що кандидат на єпископи повинен був дотримуватись певних, висунутих радою старійшин, умов, які обмежували владу єпископа навіть у церковних справах. Письмовий договір, який фіксував ці умови, було укладено, наприклад, 1478 р. між єпископом Хачатуром (Христофором) та вірменською радою старійшин Львова, а також 1557 р. між єпископом Григором та старійшинами. Останній договір став предметом судової суперечки між єпископом та вірменською радою. Під час розгляду справи (1569 р.) король підтвердив законність договору 1557 р. Зрештою, подібний договір 26 квітня (ст.ст.) 1627 р. уклав із радою Нікол Торосович, висвячений на єпископа католикосом Мелкісетом усупереч волі вірменської громади⁴³. Мелкісет заліз у борги й 1624 р втік з Ечміадзину до Константинополя (новим католикосом був обраний Мовсес III). Оскільки вірменська громада Константинополя зустріла Мелкісета без особливого ентузіазму, він попрямував до Львова (1625 р.) і тут за великий хабар призначив єпископом 22-річного Нікола Торосовича (3 січня 1627 р.)⁴⁴, а згідно з канонічними настановами католикоса Константина (XIII ст.), на єпископа міг бути висвячений чоловік, віком понад 30 років. С.Лехаці давав таку характеристику католикоса Мелкісета та його оточення: "старий та сивий, розумом слабкий і немічний, п'яниця й срібллюб. Із ним було багато єпископів, подібних до нього, і п'яниць. А від науки вони були дуже далекі"⁴⁵. До речі, уже тоді католикос Мелкісет виявив себе прихильником унії, що впливає зі скарги львівських вірмен католикосові Мовсесу III (25 липня 1631 р.)⁴⁶. Мелкісет помер 18 березня 1627 р. в Кам'янці-Подільському.

Уклавши договір, Н.Торосович намагався владнати свої стосунки з мирянами ("Як громадянин та шанувальник цієї землі, я [хочу зберегти] успадкований від моїх попередників наявний звичай, що той, кого на виборах згідно обериуть для себе на єпископський престол, стане їх єпископом"⁴⁷). У 3 пункті договору Н.Торосович відзначав: "Згідно з договорами, укладеними з моїми попередниками, я повинен зберегти їх – як духівництво, так і старшин – у деяких справах та прибутках, і на цьому зупинитися – це стосується тих у Львові й у Кам'янці; і з цього часу ані я не вимагатиму від них [грошей], ані вони від мене"⁴⁸. Імовірно, тут ідеться про так звані "хас" і "чехас", тобто на які прибутки єпископ має право, а на які – ні. У 21 пункті канонічних настанов католикоса Константина (XIII ст.) відзначається: "Парафіяни повинні охоче й з молитвою віддавати священикам хас – плоди від кожного коріння та встановлену частину від жертвовної тварини, під час вінчання – подарунки, під час поховання – одяг"⁴⁹. Своєю чергою священики віддавали хас єпископам (п. 22), а ті – патріаршому престолові (п. 23). Питання про "хас" і "чехас" розглядав вірменський церковний суд у Львові, який складався з 12 старших громади на чолі з єпископом. "Є велике присутствене місце духовного суду, де кожний четвер засідають 12 ага з єпископом і протоієреєм. Вони розглядають і дізнаються про хас і чехас, здійснюють також правосуддя й суд із приводу хасу та чехасу, бо мають накази католикоса й царів Польщі"⁵⁰.

Оскільки на час написання реляції (1622 р.) єпископ ще не був обраний, то Я.-А.Прухницький намагається представити ситуацію таким чином, що у вірмен “вівці” (старші-миряни) виконують функції “пастиря”. Отже, католицький архієпископ у своєму звіті подає цю ситуацію як абсолютно абсурдну з погляду римо-католицької церкви.

Не обминув Я.-А.Прухницький і шлюбних звичаїв вірмен: “Подібно до того, як русини розривають шлюби через незначну, ба – цілком несерйозну причину, так і вірмени не ведуть жодного рахунку родичам або своякам, тож дуже часто укладають шлюби у заборонених щаблях [спорідненості]. Вони твердять, що оскільки їх і справді дуже мало, то краще порушити церковні канони, ніж поєднуватися з особами чужого племені”. Це твердження є занадто категоричним. У згаданих канонічних настановах католикоса Константина чітко зазначено (п. 8): “Вінчання здійснювати з’ясувавши, щоб були на шість колін далекі одне від одного за кровною спорідненістю, і щоб наречений був не молодший 14 років, а наречена – 12 років”⁵¹. Львівські вірмени обчислювали спорідненість принаймні до четвертого коліна, на що вказує положення про успадкування майна в “Статуті вірменського права”, затвердженому королем Сигізмундом I 5 березня 1519 р.⁵² Ясна річ, що в умовах ізольованих громад у діаспорі ці суворі заборони порушувались, проте й мови не могло бути про якісь “*promiscuus matrimonii*”, як це намагається представити Я.-А.Прухницький. З іншого боку, у середні віки саме серед католиків досить поширеною була практика укладання шлюбів між двоюрідними братами та сестрами.

Твердження Я.-А.Прухницького про те, що вірмени не бажають “поєднуватися з особами чужого племені”, теж не цілком адекватне реаліям. Українські вірмени, попри етнічну та конфесійну відмінність, ніколи не протиставляли себе українцям. Свідченням цього є шлюби. Так, у першій половині XVII ст. в Києві мешкав козак Петро Хижницький, одружений із Євфимією, дочкою місцевої вірменки Марії Ал-Беївни⁵³. Із щоденника Мартина Груневеґа (1584 р.) випливає, що шлюби між київськими вірменами та українцями були поширеним явищем (“Одружуються [вірмени] з українцями, що, між іншим, дуже суперечить їхнім законам”⁵⁴). Наскільки актуальним було це питання в той час свідчить запит київського митрополита Михайла Рогози до константинопольського патріарха Єремії: “Коимъ образомъ благоразсудне християне съ дщерьми арменьскими бракъ творити”. Відповідь на це питання він отримав у соборній грамоті патріарха від 17 травня 1591 р.: “Аще дщери арменьскія по отверженіи арменьскія ереси да крестятся; [...] подобаеть и армень яко еретиковъ явныхъ и пріимшихъ многихъ ересей покрещати, и тако къ браку правильне сочитатися веры: инако же убо не не безбедно”⁵⁵. Просякнута духом ортодоксальної нетерпимості відповідь грецького ієрарха, і, особливо, погроза наприкінці (“инако же убо не не безбедно”), красномовно свідчить, що йому було відомо, як часто в Україні порушуються такі заборони в реальному житті. Згадку про приязні відносини між львівськими вірменами та православними українцями знаходимо, зокрема, у скарзі місцевих єзуїтів від 7 червня 1631 р.: “Об’єднуються з українцями-схизматиками, називаючи всіх католиків еретиками”⁵⁶. Якщо у Львові в часи Я.-А.Прухницького не було шлюбів між вірменами та католиками, то це, мабуть, слід пояснювати не релігійними відмінностями, а ворожим ставленням католиків до вірменської громади, в якій вони вбачали небезпечного економічного конкурента.

Із подальших міркувань Я.-А.Прухницького стає зрозумілою причина його невдоволення тим, що львівські вірмени укладають шлюби лише поміж собою: “Якби вірменам було дозволено вступати в подружжя з нашими чоловіками та нашими жінками, то за небагато років вони би перетворилися на поляків і перестали б бути вірменами”. Отже, мету своєї діяльності архієпископ убачав не тільки в наверненні вірмен до католицизму, але й мріяв про їхню етнокуль-

турну асиміляцію з поляками. Щоправда, у цьому аспекті його плани розходилися з намірами католицького патриціату Львова, який не бажав приймати вірмен до своєї громади, оскільки це означало б надання ним тих самих прав та привілеїв, що з них користалися лише міщани-католики. Навіть у другій половині XVII ст., після утворення в Польському королівстві уніатської вірмено-католицької церкви, вірменам були зроблені лише деякі поступки, але остаточного зрівняння в правах із католиками вони так і не отримали. З іншого боку, самі вірмени здебільшого виступали проти шлюбів із католиками, розуміючи, що вони загрожують їхній культурній ідентичності. Це впливає з уже згаданої скарги єзуїтів із 1631 р. (“Усілякими засобами перешкоджають особам обох статей, наверненим до католицької віри; кожного, хто хотів би мати дружину-католичку, через це виключають”⁵⁷).

Проте Я.-А.Прухницький із гордістю повідомляє про свої успіхи в справі залучення вірменських дівчат до католицьких монастирів (“уже за мого правління п’ятеро знатних дівчат, сповнених Божої благодаті, усупереч волі батьків та незважаючи на численні протести досягли благочестя в побожному житті – одні у святого Бенедикта, інші – у святої Бригітти”). Як бачимо, архієпископ щиро обурюється небажанням батьків віддавати своїх дочок до монастирів. Уперті “схизматики” забороняли дівчатам приймати чернечий постриг. Свої досить незначні успіхи на цій ділянці Я.-А.Прухницький пояснює тим, що “більшість [дівчат] і досі стримується через страх перед батьками”. Цікаве доповнення подає скарга єзуїтів від 1631 р.: “Через ненависть до католицької релігії [вірмени] не повертають призначений посаг осиротілим унаслідок смерті батьків дівчатам, які перебувають під їхньою опікою, якщо вони йдуть до католицьких монастирів. [Вірмени] обходять закон, затримуючи видачу [посагу] чотирнадцять років”⁵⁸. Як бачимо, єзуїти, замість того, щоби радіти слідом за Я.-А.Прухницьким із того, що “дівчата досягли благочестя в побожному житті”, переймаються такою земною й матеріальною справою, як посаг (не отриманий католицькими монастирями внаслідок “незаконних” дій підступних “схизматиків”). Нарешті, ось що повідомляє з приводу цієї делікатної справи С.Лехаці: “Скільки б не було сиріт [у вірмен] – юнаків та дівчат – кожного року повинні [вірмени] двох-трьох [із них] одружити [чи видати заміж], і аґа дають їм посаг грошима, п’ятдесят курушів, або більше чи менше”⁵⁹.

Із реляції Я.-А.Прухницького видно, що він уже тоді планував скористатися з відсутності у вірмен єпископа. Дізнавшись, що вірменські купці разом із королівським послом поїхали до Константинополя, щоби привезти звідти нового єпископа, Я.-А.Прухницький пропонує: “І якщо такий [єпископ] знайдеться, я би радив перешкодити тому, аби без наказу й волі його королівської величності до королівства наважився прибути єпископ-чужинець”. Отже, у його наміри входило затягування справи з обранням нового вірменського єпископа, аби довше залишити Львівську вірменську єпархію “безголовою” (за його власним висловом) та використати цю ситуацію для нав’язування вірменам унії з римо-католицькою церквою. Найбільшою ж загрозою своїм планам він уважав прибуття з Константинополя вірменського єпископа, оскільки той навряд чи погодився б на унію. Більш придатним для цього був би єпископ із числа львівських вірмен, які тривалий час (понад три століття) мешкали у Львові й зазнали відчутної акультурації. Єпископа з числа місцевих вірмен легше було схилити до унії, тож Я.-А.Прухницький і радить не пускати до королівства “єпископа-чужинця”. Вище ми вже бачили, що деякі його попередники (Я.-Д.Соліковський, С.Петрицій) закидали вірменам шпигунство на користь Туреччини на тій підставі, що вірменські купці неодноразово здійснювали комерційні подорожі до різних міст Османської імперії й, перш за все, до Константинополя. Цілком імовірно, що й Я.-А.Прухницький планував саме під цим

приводом – звинувачення в шпигунстві – не пустити до Польщі вірменського єпископа, якби такого привезли львівські вірмени.

Саме так було вчинено проти вірменського нвірака вардапета Хачатура Кесараці, який прибув до Львова 1630 р. і став на бік громади в суперечці з вірменським єпископом Ніколом Торосовичем. У присутності двох свідків-католиків, яких Н.Торосович привів із собою, він висунув звинувачення проти Хачатура: “Вардапет цей, який приїхав із турецької країни, прибув сюди, щоби [займатися] шпигунством – подивитись, в якому становищі наша країна”⁶⁰. По цьому конфлікт між громадою та єпископом ще більше загострився й вірмени не пустили його до церкви. Тоді, 22 жовтня 1630 р., Н.Торосович звернувся до католицьких священників та єзуїтів Львова й запрягся приєднатися до римської церкви та виконувати всі накази папи. “І голова єзуїтської колегії, узявши із собою ще й представників інших орденів, а також вірменського єпископа Нікола, повів до свого архієпископа (до Я.-А.Прухницького – *О.О.*), і той через них відправив послання до князя міста (до старости – *О.О.*) [із проханням] наказати вірменам або підпорядкуватися своєму єпископові й відкрити церкву, або, з’явившись на суд (до гродського суду – *О.О.*), виступити один проти одного. І князь зробив [так], як наказав архієпископ”⁶¹. Такий розвиток подій дозволяє зробити припущення, що Н.Торосович був заздальгідь проінструкований Я.-А.Прухницьким, які звинувачення висунути проти нвірака Хачатура і як діяти далі. Окремі аспекти цього плану дій Я.-А.Прухницький висловив уже в реляції 1622 р.

4 листопада 1630 р. із застосуванням збройної сили було розбито браму вірменського кафедрального собору й передано його Н.Торосовичу. Тоді вардапет Хачатур переїхав до монастиря Святого Хреста, який розташовувався на Краківському передмісті Львова. До монастиря підійшло багато озброєних слуг львівського старости. “Вояки на питання присутніх відповідали, що нібито приїхав із турецької країни шпигун і перебуває ось тут, ми хочемо спіймати його”⁶². За деякий час вояки забралися й вірмени дійшли висновку, що це було зроблено з метою залякати вардапета. Отже, у даному випадку було використано звинувачення вірменської духовної особи в шпигунстві на користь Туреччини для того, щоби тримати вардапета в страху перед можливим арештом та змусити виїхати за межі Речі Посполитої. С.Лехаці відзначав (1636 р.), що на бік Н.Торосовича одразу стало не лише католицьке духовництво, але й представники офіційної влади (“мав помічниками весь польський народ, баронів, князів, суддів та всіх священників і ченців”⁶³).

Вардапет Хачатур справді повернувся до Вірменії, оскільки проти нього чинився тиск як за допомогою залякування збройною силою, так і через звинувачення в ересі (“І поки вардапет був у місті, безперервно приходили до нього ченці та інші люди з [числа] франків (тобто католиків – *О.О.*), сперечалися з вардапетом про два та єдине єство Христа, про вірмен, які нібито загрузли в ересі Євтихія та заблукали внаслідок невігластва й глупоти”⁶⁴).

Я.-А.Прухницький ще 1622 р. закидав вірменам ересь Євтихія (“Серед них не бракує осіб, і то більш освічених, які тримаються ересі Євтихія про дві змішані природи Христа, але потайки”). Справа в тому, що вірменська церква належала до монофізитських, які вважали, що Божественна природа Христа підпорядкувала собі його людську природу. Отже, насправді не йдеться про змішання двох природ Христа. Нікейський Символ віри (прийнятий на соборі 325 р.), якого дотримуються церкви, що їх ми сьогодні називаємо православними та католицькою, наголошує на незлитному, проте й неподільному співіснуванні в Христі двох натур – Божественної та людської. Учення константинопольського патріарха Євтихія було засуджене 451 р. на IV Вселенському соборі в Халкедоні. В ересі звинувачував вірмен і єпископ Н.Торосович (“Почав він

ганьбити та ображати нашу віру, називаючи вірмен еретиками та розкольникми. [...] Він розігнав також священників, одних переслідуючи, інших кинувши до в'язниці й закувавши в кайдани та ланцюги, переслідуючи правовірних, б'ючи, штрафуючи й усіяко пригнічуючи їх"⁶⁵). Наведені факти дають підстави твердити, що й у цьому випадку Н.Торосович був проінструкований Я.-А.Прухницьким щодо того, які саме звинувачення висувати проти вірмен. Нікол Торосович мав на той час лише 25 років і характеризувався сучасниками як "отрок роками й незрілий розумом, думками темний і безрозсудний, поганий і підступний у всіх справах, нахабний, безчесний і запальний"⁶⁶. І хоча ця характеристика вийшла з-під пера людини, яка постраждала від дій єпископа, треба мати на увазі, що ієрархи греко-католицької церкви теж не хотіли мати справи з Н.Торосовичем з огляду на його розпусну поведінку. Таким чином, у 1630 р. Я.-А.Прухницький зреалізував ще одну ідею (про відданість вірмен ересі Євтихія), висловлену ним у реляції 1622 р. Від 1630 р. конфлікт між вірменською громадою та Н.Торосовичем ще більше загострився, призвівши до численних трагічних ексцесів та судових процесів, і не вщухав до 1654 р.

Висловлене наприкінці реляції міркування Я.-А.Прухницького – "можна очікувати певного успіху стосовно цих двох народів, про які йшлося, коли ними займуться ревнителі віри, призначені дбати про їхнє спасіння", – було втілене в життя лише 1664 р., коли до українських вірмен прибула місія католицьких ченців-театинців із конгрегації поширення віри на чолі з Климентом Галяно.

Основні тези реляції Я.-А.Прухницького щодо вірмен майже дослівно повторені в інструкції від 14 грудня 1622 р., даній у Римі новому папському нунцієві Ланцелотті, який мав вирушити до Польщі⁶⁷. Саме 1622 р. за наказом папи Григорія XV було створено конгрегацію поширення віри. Ураховуючі ці хронологічні та текстологічні збіги, можна зробити висновок, що Я.-А.Прухницький писав свою реляцію на замовлення щойно створеної конгрегації, для використання наданої ним інформації при складанні інструкції новопризначеному нунцієві.

Витяг із реляції львівського католицького архієпископа (1614–1633 рр.) Яна-Анджея Прухницького до конгрегації поширення віри з інформацією про вірмен, які мешкають у Львівській митрополії та про перспективи їхнього навернення до церковної унії з римо-католицькою церквою (Львів, 22 вересня 1622 р.)*

[...]

А тепер залишається розповісти дещо про вірмен. Ця справа має свої відмінності, адже русини – це тубільці й майже автохтони, натомість вірмени – зайшли чужинці, яких на цю землю, сказати б, пересаджено, а тому вони вельми нечисленні й мешкають заледве в трьох містах, а саме – Львові, Кам'янці та Замості^а. Насправді вони переселилися в ці краї з Вірменії триста років тому на запрошення руського князя Лева для військової служби, але згодом перетворилися на купців та вивідників^б. Є відмінність [між ними й русинами] і в тому, що вірмени культурніші, оскільки скупчуються в містах, тоді як русини більш селюкуваті, бо їхній простолюд наповнює тутешні села й обробляє землю. Утім, русини складаються не лише із селян та міщан, але мають і численну знать, більше того – кількох сенаторів, а подеколи обіймають земські уряди й чесні пости по шляхетських повітах, вірмени ж є тільки міщанами або ремісниками.

Схожі одні з другими в тому, що не дбають про освіту й у питаннях віри залишаються однаковими невігласами, дбаючи лише про прибутки та торгівлю, і якби вони не читали дещо з наших книжок, перекладених по-польському з латини, то жоден з них не зумів би пояснити сенс своєї віри. У них також немає ніякого єпископа, тільки декілька священників, теж вельми неосвічених і недолугих, яких вони обирають із-поміж жонатих

* Публікується за вид.: *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*. – Roma, 1972. – Vol. I (1600–1640). – P.87–89. Автор висловлює вдячність Н.М.Яковенку за допомогу в перекладі документа з латини.

людей^c і яких оточують дуже великою пошаною, надаючи кожному з них таке щедre щоденне утримання, що ті здатні цілком прогодувати не лише самих себе, але й своїх дружин та дітей. Поставлення вони [священники] отримують від різних зайд, які вряди-годи приходять сюди з Вірменії швидше заради ганебного прибутку, ніж заради віри, і часто є не справжніми єпископами, як себе облудно називають, а самозванцями; від них же за великі гроші купується миро – чи справді освячене, чи ні, одному Богові відомо. Його зберігають протягом багатьох років, аж доки не прийде якийсь інший самозванець з іншим [миром]. Але й те [миро], яке було випадково придбане приватними особами, котрі привозять його з собою, повертаючись зі східних торгів^d, вони або не знають, де й коли застосовувати, або вважають, що буцімто знають, недбало витрачаючи для менш потрібних речей. Відтак і хрещення, і соборування в них провадиться хибно.

Просто смішним є те, що старші вірменської громади, поводячи себе, неначе єпископи, устанавлюють порядок зібрань, на яких мають подавати від себе народові священників, причому ці зібрання не можуть відбуватися інакше, ніж за їхнім розпорядженням, а коли щось буває запропоноване всупереч їхній волі, то свистом і лясканням рук та ніг відразу зганяють із кафедри й примушують покласти кінець промові.

Подібно до того, як русини розривають шлюби через незначну, ба – цілком несерйозну причину, так і вірмени не ведуть жодного рахунку родичам або своякам, тож дуже часто укладають шлюби в заборонених щаблях [спорідненості]. Вони твердять, що оскільки їх і справді дуже мало, то краще порушити церковні канони, ніж поєднуватися з особами чужого племені. Часто, проте, їхні жінки, які зазвичай відмовляють схизматикам, вступають у шлюби з католиками^e. Адже їхні жінки більш прихильні до католицької віри, як-от і нещодавно, уже за мого правління, п'ятеро знатних дівчат, сповнених Божою благодаті, усупереч волі батьків та незважаючи на численні протести досягли благочестя в побожному житті – одні у Святої Бенедикта, інші – у Святої Бригітти^f. Щоправда, більшість і досі стримується через страх перед батьками. Немає сумніву, що нині або єдина, або основна причина, яка перешкоджає вірменам прийняти католицьку віру, – це звичай перехресних шлюбів. Якби вірменам було дозволено вступати в подружжя з нашими чоловіками та нашими жінками, то за небагато років вони би перетворилися на поляків і перестали бути вірменами, а так, самі себе вводячи в оману, вони не тільки не вдосконалюються в способах торгівлі й заробітку, але наближаються до загибелі^g. Адже кожному ясно, наскільки нерозумна їхня упередженість та яким безпідставним є їхній страх. Одна лиш наша католицька обачливість не дозволяє їм торгувати обманом і хитрістю, купувати віроломством і здобувати прибутки, занапащаючи душу^h. Адже й наші католики займаються торгівлею, проте й совість зберігають у належному стані, і від нестатків не страждають.

Вище ми вже згадували, що вірмени мало переймаються тим, у що та як вони вірять, до того ж їхній розум, як здається, більш схильний до забобонів, ніж до гріховних помилок у питаннях віри. Хоча серед них не бракує осіб, і то більш освічених, які тримаються ересі Євтихія про дві змішані природи Христа, але потайки. Пересічний же простолюд про такі речі навіть не здогадується. Коли нещодавно згадані більш освічені особи влаштували з цього приводу таємний диспут, запросивши із Замостя котрогось із поміж більш учених тамтешніх священниківⁱ, і він виголосив тезу проти догмату Євтихія, то це обговорення тут-таки поховали в повному мовчанні, і ніхто не взявся його жодним чином публічно продовжити. Вони завжди остерігалися, аби [серед них] не з'явилися відверті еретики, а тому вперто твердять, що є дуже далекими від цього лиха^j. Проте, цей змій ховається в їхніх грудях і підточує зсередини, не виходячи наяв, аж доки колісь не складеться зручна нагода.

Коротко резюмуючи, наші вірмени, хоча й нечисленні та відірвані [від решти] і за своїм громадянським статусом швидше мають справу зі світською владою, ніж із теологічною доктриною, проте до цього прийде, якщо Господь у своїй могутності колись виявить милосердя тим, хто [досі] жив за власним законом. Бо ж і відомий євангельський господар наказав зібрати на свою вечерю замість тих, хто відкинув запрошення, інших, які не мали наміру приходити^k. Тепер, принаймні, здається, що вони самі щиро визнають та усвідомлюють, яка в них недосконала та безголова церква^l. Коли вони послали зпоміж себе своїх прохачів^m, які в торгових справах послідували за послом його королівської величності до турецького султана в Константинополь, то доручили їм знайти якогось єпископа-схизматика свого племені й привезти його, повертаючись звідти, аби

надалі не залишатися без пастиря. Заради цієї справи вони також запровадили навряд чи розсудливий Символ [віри]. І якщо такий [єпископ] знайдеться, я би радив перешкодити тому, аби без наказу й волі його королівської величності до королівства наважився прибути єпископ-чужинець.

На цьому завершую. Я уклав записку про ці два народи, виконуючи покладений на мене обов'язок і догоджаючи волі нашого найсвятішого Господа та вашої найяснішої превелебності; мій висновок із цього короткого викладу такий: можна очікувати певного успіху стосовно цих двох народів, про які йшлося, коли ними займуться ревнителі віри, призначені дбати про їхнє спасіння. Я ж смиренно прошу Всеблагого Всевишнього Бога, щоб як наш найсвятіший Господь сотворив світ, так і цим нашим народам посприям, а мене втішив.

Передаю себе та свої найвідданіші служби на ласку вашої найяснішої превелебності зі щонайбільшою ретельністю.

Львів, дня 22 вересня 1622.

Вашої найяснішої превелебності найвідданіший слуга
Ян-Анджей Прухницький, архієпископ львівський

Примітки:

^a *a same – Львові, Кам'яниці та Замості* – насправді ж вірмени у цей час мешкали також у Язлівці, Києві, Луцьку та деяких інших містах. Згадані ж Я.-А.Прухницьким міста мали найбільш чисельні вірменські громади в Короні.

^b *перетворилися на купців та вивідників* – Я.-А.Прухницький уживає дієслова “degenerant” (“виродилися”), підкреслюючи своє зневажливе ставлення до міщан узагалі, і вірмен зокрема, особливо, якщо врахувати, що їхні предки були людьми шляхетного військового стану й лише згодом “виродилися на купців та вивідників”. “Вивідниками” називали людей, які багато подорожували й могли надати корисну інформацію зацікавленим особам. У даному випадку використання Я.-А.Прухницьким цього терміну слід розуміти в контексті звинувачень вірмен у шпигунстві на користь Османської імперії, які висувалися представниками католицького духовництва проти вірмен як до 1622 р., так і після. Проте із тогочасних джерел відомо, що саме польські королі використовували вірменських купців для виконання різних дипломатичних доручень секретного характеру в Персії та Кримському ханстві. Під час своїх подорожей до Криму чи османських володінь вірменські купці викупували з полону, або допомагали втекти українським та польським бранцям. Зокрема, 1617 р. львівські вірменські купці організували втечу князя Самійла Корецького з в'язниці Єнікуле в Стамбулі.

^c *священників ... обирають із-поміж жонатих людей* – звичайний випадок представника католицького духовництва, яке дотримувалося celibату, проти східних християн, в яких священники мали дружин та законнароджених дітей.

^d *[миро], яке було випадково придбане приватними особами, котрі привозять його з собою, повертаючись зі східних торгів* – Як ми вже бачили вище (зокрема, і з повідомлення С.Лехаці), миро до вірменських церков у діаспорі привозили нвіраки (повноважні представники католикоса), а не купці. Я.-А.Прухницький навмисно намагається представити ситуацію таким чином, що невігласи-купці привозять миро й не знають, як його застосувати, отже й святі таїнства у вірмен нібито відбуваються неправильно.

^e *Часто, проте, їхні жінки, які зазвичай відмовляють схизматикам, вступають у шлюби з католиками* – Кого саме мав на увазі Я.-А.Прухницький під терміном “схизматики” – лише вірмен, чи також і православних – сказати важко, оскільки в даному тексті термін “схизматик” уживається стосовно східних християн узагалі. Щодо шлюбів вірмен із католиками, то інформація Я.-А.Прухницького не відповідає дійсності. За підрахунками М.Капралія, у метричних книгах католицького кафедрального собору за 1554–1591 рр., з 4 893 укладених шлюбів лише 5 (0,1%) були між представниками різних конфесій. Із них лише 1 шлюб – між католиком та вірменкою (*Капраль М.М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: Соціально-правові взаємини. – Л., 2003. – С.287–288).

^f *досягли благочестя в побожному житті – одні у Святого Бенедикта, інші – у Святої Бригітти* – тобто вступивши до відповідних монастирів.

^g *наближаються до загибелі* – тобто вірмени не дуже прихильні до унії з римо-католицькою церквою й, на думку Я.-А.Прухницького, залишаються еретиками, а душі їхні гинуть для Царства Небесного.

^h *Одна лиш наша католицька обачливість не дозволяє їм торгувати обманом і хитрістю, купувати віроломством і здобувати прибутки, занепащаючи душу* – ідеться, імовірно, про економічні обмеження, які були накладені на вірменську громаду львівськими міщанами-католиками як у сфері торгівлі, так і в ремісничому виробництві.

ⁱ *запросивши із Замостя котрогось із-поміж більш учених тамтешніх священників* – можливо, ідеться про вардапета Месроба (родом із Кафи), який помер у Замості 12 травня 1622 р. (*Гаркавець О.* Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку (Джерелознавчо-історіографічний ас-

пект питання) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С.87). У договорі від 26 квітня 1627 р. єпископ Н.Торосович брав на себе зобов’язання запросити нового вардапета – “Я докладатиму зусиль стосовно проповідника [вардапета], намагаючись швидше дістати його за свій кошт, щоб він омивав їх (тобто вірмен – О.О.) словами Господа Бога” (*Дашкевич Я., Трыярский Э. Договор Н.Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчацкого языка // Rocznik orientalistyczny. – 1969. – Т. XXXIII. – З.1. – С.83*). Отже, можна зробити припущення, що в 1622–1627 рр. у вірмен не було вардапета й це їх дуже непокоїло, тому Н.Торосович змушений був включити відповідний пункт до своєї угоди з вірменськими громадами.

^j *вперто твердять, що є дуже далекими від цього лиха* – вірмени завжди рішуче заперечували закиди з боку католицького духовництва в належності до ересі Євтихія.

^k *Бо ж і відомий євангельський господар наказав зібрати на свою вечерю замість тих, хто відкинув запрошення, інших, які не мали наміру приходити* – тут стисло викладено зміст притчі, яку Христос розповів незадовго до того, як був розіп’ятий. “Якийсь чоловік зробив велику вечерю й запросив багатьох. І коли настав час вечері, послав раба свого сказати запрошеним: “Приходьте, бо вже все готове”. І почали всі, ніби домовившись, вибачатися. Перший сказав йому: “Я купив землю, і мені треба піти глянути її; прошу тебе, пробач мені”. Другий сказав: “Я купив п’ять пар волів і йду випробувати їх; прошу тебе, пробач мені”. Третій сказав: “Я одружився й тому не можу прийти”. І, повернувшись, раб той переповів це пану своєму. Тоді, розгнівавшись, господар дому сказав рабу своєму: “Піди мерщій по вулицях і провулках міста й приведи сюди жебраків, калік, кульгавих та сліпих”. І сказав раб: “Пане! Виконано, як наказав ти, і ще є місце”. Пан сказав рабу: “Піди по шляхах і стежках, і переконай прийти, щоби наповнився дім мій. Бо кажу вам, що ніхто з тих запрошених не скуштує моєї вечері, бо багато запрошених, але мало обраних” (Лука 14: 16–24). Звертаючись до цієї притчі, Я.-А.Прухницький хотів сказати, що багаті вірменські міщани віддають перевагу мирським матеріальним інтересам, і тому можуть втратити Царство Небесне (не будуть “запрошені на вечерю”). Проте, і вони мають шанс (якщо пристануть на унію з Римом) з огляду на милосердя Господа.

^l *яка в них недосконала та безголова церква* – Я.-А.Прухницький пише “асерhалат Ecclesiam” (дослівно – “безголова церква”). Цією “ввічливою” метафорою він натякає на те, що у вірмен немає єпископа, отже вони залишилися без голови. Ясна річ, що самі вірмени не вважали свою церкву безголовою, адже Львівська єпархія лише тимчасово залишилася без єпископа. “Визнання” вірменами своєї церкви “безголовою”, на думку Я.-А.Прухницького, стає зрозумілим із наступного речення, де він пише, що вірмени відправили посланців (купців) до Константинополя, щоби звідти привезти нового єпископа. Навіть ці “забобонні торгаші”, за Я.-А.Прухницьким, визнали, що “вівці” потребують “пастуха”, а “тіло” – “голови”.

^m *послали з-поміж себе своїх прохачів* – вірменські купці приєдналися до посла Речі Посполитої князя Криштофа Збараського, який у 1622 р. їхав до султана ратифікувати мирну угоду по завершенню Хотинської війни (вересень–жовтень 1621 р.). Практика подорожування під захистом посольства в ті часи була досить поширеною.

¹ *Дашкевич Я.Р.* Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. – К.; Л., 1992. – Вип.1. – С.9.

² *Zacharyasiewicz F.-K.* Wiadomości o ormianach w Polsce // Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolinskich. – Lwów, 1842. – Т.1. – С.80.

³ *Varàcz S.* Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – С.118–119.

⁴ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях, Азиатской и Европейской, и о находящемся в них. – М., Лен., 1936. – С.96–97.

⁵ *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. (Историографический очерк). – Ереван, 1962. – С.32–33.

⁶ Там же. – С.22–24.

⁷ Там же. – С.26.

⁸ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і мат. – К., 1988. – С.75.

⁹ *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982 г.). – М., 1984. – С.185.

¹⁰ *Charewiczowa L.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbirowej. – Lwów, 1929. – С.24.

¹¹ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.; Л., 1912. – С.123.

¹² *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.30–31.

¹³ *Его же.* Древняя Русь и Армения... – С.185.

- ¹⁴ *Его же*. Армянские колонии на Украине... – С.31.
- ¹⁵ Українсько-армянські зв'язи в XVII в.: Сб. док-тов / Подг. Я.Р.Дашкевич. – К., 1969. – С.29–31.
- ¹⁶ *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.47–48. У середні віки в містах Польського королівства кожна конфесійна група утворювала окрему “націю”, яка мала певні, юридично закріплені, права. “Вірменська нація” користувалася власним судочинством у Львові, Кам’янці-Подільському та деяких інших містах (*Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w úredniowiecznym Lwowie // *Studia nad historią prawa polskiego.* – Lwów, 1909. – Т.4. – З.1. – 188 s.). Вірменський суд керувався своїми законами (*Balzer O.* Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604 // *Studia nad historią prawa polskiego.* – Lwów, 1912. – Т.5. – З.1. – 64 s.). Подібна ситуація була й у інших міських “націй”. Кожна громада самотужки вирішувала спільні справи заради спільного блага. Тож і не дивно, коли щодо них досить часто застосовувався термін “Річ Посполита” або “res publica” (з латини – “спільна справа”). Так, наприклад, у вірменських актових книгах знаходимо такий запис: “Діялося в Кам’янці-Подільському, у ратуші вірменській, року 1093 [1644] січня 19 [29] в понеділок. Старійшини, сорок мужів і всі посполиті згідно й приязно обрали на цей рік на вїята славетного пана Кіркоршу, сина Голуба, ерецохана. Дай Боже щастя його урядові й примноження нашої убогій речі посполитій. Амін” (*Гаркавець О.М.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог. – К., 1993. – С.156.) Тут, безперечно, ідеться про вірменську громаду – “річ посполиту вірменської нації” – Кам’янця-Подільського.
- ¹⁷ Там же. – С.48.
- ¹⁸ Там же. – С.50.
- ¹⁹ *Грунєв М.* Опис Львова // *Жовтень.* – 1980. – №10. – С.109–114.
- ²⁰ *Оріховський-Роксолан С.* Лист до Яна Франциска Коммендоні (10 грудня 1564 р.) // *Українська література XIV–XVI ст.* – К., 1988. – С.156.
- ²¹ *Кленович С.Ф.* Роксоланія // *Українська поезія XVI ст.* – К., 1978. – С.150.
- ²² *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.34–36.
- ²³ *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900).* – Romae, 1972. – Vol.1 (1600–1640). – P.82–89.
- ²⁴ *Ibid.* – P.87–89.
- ²⁵ *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения... – С.185, 195; *Alnpek J.* Topographia civitatis Leopolditanae // *Rachwal St.* Jan Alnpek i jego “Opis miasta Lwowa” z początku XVII wieku. – Lwów, 1930. – S.26–27; *Zimorowicz J.B.* Opera, quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur / Ed. C.J.Neck. – Lwów, 1899. – P.49. Хоча праця Я.Зиморовича була опублікована 1672 р., він, скоріше за все, працював над нею в 1630–1640-х рр.
- ²⁶ Українсько-армянські зв'язи в XVII в. – С.101; *Pidou A.-M.* Krótka wiadomości o obecny stan, początkach i postępie misji apostolskiej do ormian w Polsce, Woł oszczyźnie i sąsiednich krajach // *Zródło a dziejowe.* – Warszawa, 1876. – Т.2. – S.13.; *Вердум У. фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство Польське // *Жовтень.* – 1983. – №9. – С.90; *Obszerna wiadomości o рої асzeniu narodu ormiańsko-polskiego z koscioł em rzymskim // Zródło a dziejowe.* – Warszawa, 1876. – Т.2. – S.130.
- ²⁷ Для прикладу, один із найосвіченіших галичан XVI ст. Станіслав Оріховський писав (1564 р.) про хрещення Русі: “Щодо віросповідання народу, то років десь 700 тому, за князя Володимира, упроваджено було вселенську віру з Константинополя”. (*Оріховський-Роксолан С.* Вказ. праця. – С.155). За Ст.Оріховським виходить, що Володимир хрестив Русь 864 р., а не 988 р.! Різниця становить 124 роки. Але Ст.Оріховський, як і його сучасники, особливо цим і не переймався.
- ²⁸ *Лехаці С.* Путевые заметки. – М., 1965. – С.244–245.
- ²⁹ *Дашкевич Я.Р.* Армянские колонии на Украине... – С.63–64.
- ³⁰ Українсько-армянські зв'язи в XVII в. – С.46.
- ³¹ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.245.
- ³² Там же. – С.253.
- ³³ *Коркотян В.А., Восканян Н.А.* Армянская книга в XV–XVI вв. и армянское книгопечатание во Львове в XVII в. // *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* – Ереван, 1971. – Вып.3. – С.314, 317.
- ³⁴ *Varázs S.* Op. cit. – S.106.
- ³⁵ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.242.

- ³⁶ Там же. – С.242-243.
³⁷ Там же. – С.243.
³⁸ Там же. – С.246.
³⁹ Там же. – С.247.
⁴⁰ *Микаелян В.А.* На крымской земле. – Ереван, 1989. – С.107.
⁴¹ Там же. – С.109.
⁴² Там же. – С.108.
⁴³ *Дашкевич Я., Трыярский Э.* Договор Н.Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчакского языка // *Rocznik orientalistyczny.* – 1969. – Т.XXXIII. – Z.1. – С.84–85.
⁴⁴ *Даврижеци А.* Книга историй. – М., 1973. – С.288; Украинско-армянские связи в XVII в. – С.83; *Obszerna wiadomości o rozwoju narodu ormiańsko-polskiego z kosciołom gzumskim// Zródła a dziejowe.* – Warszawa, 1876. – Т.2. – S.131.
⁴⁵ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.271.
⁴⁶ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.52.
⁴⁷ *Дашкевич Я., Трыярский Э.* Указ. соч. – С.83.
⁴⁸ Там же.
⁴⁹ *Гандзакеци К.* История Армении. – М., 1976. – С.191.
⁵⁰ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.243.
⁵¹ *Гандзакеци К.* Указ. соч. – С.191.
⁵² Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упоряд. М.Кап-
 раль. – Л., 2000. – С.222.
⁵³ *Попельницька О.* Соціально-історична топографія київського Подолу у
 XVII–XVIII ст.: парафія церкви Миколи Доброго (Добротомикільська) // *Київська старо-
 вина.* – 2000. – №2. – С.12.
⁵⁴ З подорожніх записок Мартина Груневега (Уривок про Київ) // *Київська Русь:*
 культура, традиції. – К., 1982. – С.121.
⁵⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и издан-
 ные археографическою комиссиею. – СПб., 1865. – Т.2. – С.190–191.
⁵⁶ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.47.
⁵⁷ Там же. – С.46.
⁵⁸ Там же.
⁵⁹ *Лехаці С.* Указ. соч. – С.246.
⁶⁰ *Даврижеци А.* Указ. соч. – С.295.
⁶¹ Там же. – С.296–297.
⁶² Там же. – С.298.
⁶³ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.84.
⁶⁴ *Даврижеци А.* Указ. соч. – С.298. Уперше в належності українських вірмен до
 ересі Євтихія запідозрив папський нунцій у Польщі Фульвій Руггієрі в 1565 р. (*Relacje
 nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* – Berlin; Poznań,
 1864. – Т.1. – S.161).
⁶⁵ Украинско-армянские связи в XVII в. – С.84.
⁶⁶ Там же. – С.81.
⁶⁷ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* – Т.2.
 – S.163–164.

In 1620s–1650s Armenian community of Lviv was worried by the efforts of the catholic clergy to unite local Armenians with the Roman Catholic Church. Catholic archbishop Jan-Andrzej Próchnicki (1614–1633) was an active promoter and participant of these events. In his biased “Relation” (1622) Próchnicki attacks imagined and hyperbolic mistakes and faults of the Armenian Church and Lviv Armenians to demonstrate necessity for their unification with the Roman Catholic Church. Próchnicki also articulates some ideas realized in 1630 with the assistance of the Armenian bishop Nikol Torosowicz.